

УДК 1.101.17.330.36

ФІЛОСОФІЯ ГОСПОДАРСТВА У СИСТЕМІ ВЗАЄМОВІДНОСИН «ПРИРОДА - ЛЮДИНА - МОРАЛЬ»

PHILOSOPHY OF ECONOMY IN THE SYSTEM OF MUTUAL RELATIONS «NATURE – MAN – NATURE»

Світлана Віталіївна МАЙСТРЕНКО

кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та суспільних наук,
доцент Черкаського інституту банківської справи
Університету банківської справи Національного банку України (м. Київ)

Svitlana V. MAYSTRENKO

Candidate of Philology, Associate Professor of Philosophy and Social Sciences Department of
Cherkassy Institute of Banking of the University of Banking of the National Bank of Ukraine (Kyiv)

Анотація. У статті проаналізовано місце та роль особистості у господарських взаємовідносинах. Означено сенс господарської діяльності через розуміння взаємин людини та природи, можливостей розвитку науково-технічного прогресу та його впливу на навколишнє середовище, особливої ролі етичних заборон та екологічних імперативів.

Summary. The place and the role of personality in economic mutual relations are analyzed in this article. The sense of economic activity through understanding of mutual relations between the man and the nature, possibilities of the scientific development and technical progress and its influence on the environment, special role of ethic prohibitions and ecological imperatives are signified.

Ключові слова: філософія господарства, суб'єкт господарства, онтологічний процес, господарська етика, ноосферна свідомість.
Key words: philosophy of economy, subject of economy, ontological process, economic ethics, noosphere consciousness.

Постановка проблеми. На початку третього тисячоліття світова цивілізація постала перед необхідністю кардинального переусвідомлення всіх сторін духовного та матеріального життя. Людство зіткнулося з проблемами, що загрожують самому його існуванню. Глобальні екологічні катаклізми, які є результатом неадекватного втручання людини до природного середовища, соціально-економічні та політичні кризи, поступове духовне зубожіння людської спільноти спонукають до усвідомлення того, що збереження цього світу є чи не найважливішим завданням, яке коли-небудь стояло перед суспільством.

Прагматичне прагнення максимілізувати прибутки в будь-який спосіб, не замислюючись над наслідками рішень та дій, які є доволі часто ірраціональними щодо справжніх економічних процесів, лежить нині в основі економічної діяльності. Усві-

домлення руйнівної сили означених явищ відбувається значно повільніше, ніж того вимагає постійно змінне середовище існування. Поступово зазнають трансформації традиційні поняття часу та простору, руху та спокою, необхідності та випадковості, достатності та надлишковості, змінюються базові цінності та сенс життя, співвідношення матеріального та духовного, реальності та вимислів.

Мета статті. Філософія господарства як один з можливих варіантів у вирішенні названого дисбалансу виникає з потреби протистояння подальшому розпаду культури і розділенню світу духовної та матеріальної культури. Як напрям у рамках філософії вона порушує ряд питань, які потребують вирішення, зокрема, співвідношення суті господарської діяльності з суспільним життям у цілому, а також – в політичному, культурному, релігійному та етичному вимірах.

Актуальність порушеної проблеми обумовлена також тим, що в умовах глибокої цивілізаційної кризи ставлення до дійсності, яке проголошує філософія господарства в якості свого основного принципу, набуває особливої значущості, адже потребує повного розкриття творчого потенціалу людини. В якості основного суб'єкта господарства філософія господарства представляє людину, творця, здатного приймати самостійні рішення і нести відповідальність за їх наслідки, сприяє максимальній самореалізації особи, усвідомленню умов, необхідних для розкриття її творчого потенціалу. Людина ж у сучасному світі – це особа, що загубилася в різних потоках комунікації, яка не має певної системи цінностей, уявлень про права, обов'язки та не несе відповідальності за свої вчинки.

Людина як жива істота, для якої реальний світ є постійною сферою її інтересів, наділена здатністю бути суб'єктом та об'єктом управління, пізнавати себе самого та навколишній світ і бути реалізатором побудови його сутнісних форм. У своїй повсякденній діяльності людина керується як раціональними, так і нераціональними міркуваннями. Це можуть бути як закони, норми та правила, так і національні й сімейні традиції, забобони і неусвідомлені інтенції. Специфіка господарської діяльності полягає в тому, що економічна дія – це результат численних господарських актів, у яких беруть участь та взаємодіють люди з різними установками. Таким чином, питання раціональної діяльності суб'єкта є залежним від того, наскільки усвідомлено й раціонально діє цей суб'єкт і які необхідні умови, за яких усвідомлена раціональна діяльність людини є відкритою та творчою. Проблемним на цьому етапі є визначення характеристики раціональності суб'єкта господарської діяльності як діяльності творчої, завдяки якій людина включається в онтологічний процес.

Сучасна філософія розглядає світ як єдину систему, всі частини якої, маючи чітку структуру, тісно пов'язані між собою та являють собою певну цілісність. В основі структури світу лежать три шари реальності: буття природи, соціальне та ідеальне. Буття природи є наслідком тривалої універсальної еволюції, в результаті якої сформована здатність усіх природних та соціальних систем до самоорганізації, самовільного переходу на більш високий рівень організованості та впорядкованості. До соціального буття належать: буття людини і соціуму (від сім'ї, колективу до етносу, держави, людства). Відповідно до сфер соціального

буття відбувається поєднання матеріального виробництва з наукою, духовною, політичною та іншими сферами. Ідеальне, духовне тісно пов'язане з соціальним буттям, на своєму рівні, повторюючи та відтворюючи структуру соціуму. Істотними й визначальними при цьому є неусвідомлювані духовні структури індивідуального і колективного несвідомого (архетипів), що склалися в психіці людей у доцивілізаційний період.

Аналіз досліджень і публікацій. Початок філософського осмислення господарства пов'язують з іменами Платона, Аристотеля, Ксенофонта. Трактат «Домострой» Ксенофонта навчає господарській мудрості як умінню управляти світом речей за умови наслідування встановленому порядку відповідності речей своїм місцям. Вчення Аристотеля про економіку і хрематистику як діяльність, де накопичення, одержання грошей є самоціллю, і гроші виступають як багатство, втрачаючи свою якість засобу обміну, базується на принциповому розмежуванні натурального і товарного господарства. Як релігійний борг розглядав діяльність кожної людини видатний філософ-теолог Середньовіччя Хома Аквінський, пропагуючи при цьому активний підхід до земних дій.

Саме у Новий час відбувається предметне розмежування філософії та економічного знання, з'являється політична економія, що займається питаннями продуктивної і непродуктивної діяльності, природою та джерелами багатства. Для засновників політекономії А. Сміта і Д. Рикардо економіка стала синонімом хрематистики, оскільки створювалася як наука про суть і причини багатства [7]. Економічна сфера стала розглядатися як самодостатня і найбільш важлива з усіх інших сфер господарства. Згодом економічна теорія займається вивченням використання людьми обмежених ресурсів для виробництва благ і розподілу їх за допомогою обміну між членами суспільства. Таким чином, філософія господарства втрачає предметні підстави у сфері економічного знання і стає одним з напрямів у філософії.

Продовжуючи традиції софіології В. Соловйова та П. Флоренського, російський філософ, теолог С. М. Булгаков розробив власну теорію з елементами православної релігійності, в якій надав філософії господарства статус філософського знання. За Булгаковим, вчення про господарство включає й економічну, й науково-технічну діяльність людини, а філософія господарства претендує на роль методології, адже виявляє найглибніші підстави предметів, явищ та дій, розкриває їх справжню суть. Важливий вплив

на поведінку людей у сфері господарства справляють моральні, релігійні, культурні мотиви.

У кінці XIX – першій половині XX століття виникає ідея розгляду світу через призму господарства. М. Вебер вважав, що на господарство разом з економічною складовою діють психологічні, соціальні, ціннісні, інституціональні чинники. Серед численних розвідок філософів слід відзначити праці М. І. Туган-Барановського, який дослідив різні рівні й форми організації господарства, займався проблемою особистого та безособового в господарстві, обґрунтував роль діяльнісного підходу; М. О. Бердяєва, що поклав в основу вчення про господарство ідею онтологізації особи.

Друга половина XX ст. відзначена диференціацією та формуванням окремих специфічних напрямків філософського дослідження. Серед них філософія економіки, яка претендує на самостійність як галузь соціального знання з окресленим власним змістом, сутністю та функціями. У працях видатних представників філософської думки другої половини XX ст. Д. Белла, М. Кастельса, Е. Тоффлера, В. Іноземцева представлені науково-теоретичний та соціально-практичний потенціали так званої постіндустріальної економіки або «економіки, заснованої на знанні».

На сучасному етапі філософія господарства не є цілісним напрямком дослідження в межах філософії, адже лише проходить свій період становлення: формується понятійний апарат, формулюються передумови, що складають «методологічне ядро», відбувається відмежування від інших областей знання. Важливим для дослідження філософії господарства є системний підхід, який передбачає розгляд і аналіз різних сторін господарства, виявлення їх єдності і розкриття структури господарства. Розгляд господарства як трьохрівневої організації: рівень концептуального (системоутворюючої властивості); структурного (системоутворюючих відносин); субстратного (рівень елементів), завдяки принципу системності дозволяє уникнути односторонності та абсолютизації, характерних для вузькоспеціалізованих підходів, й орієнтує на розгляд не лише економічної, соціальної сторін господарства, але й політичної, етичної, естетичної як нерозривно пов'язаних між собою.

Виклад основного матеріалу. Філософія господарства має свою специфіку й базується на розумінні базових засад:

- онтологічна, яка як передумова основи філософії господарства розглядає триаду «природа - людина - культура»;

- антропологічна представляє людину як суб'єкта господарства, що є синтезом природного і соціального, індивідуально-особового і суспільного;
- синергетична передбачає розгляд господарства як організму, що саморозвивається;
- гуманістична свідчить, що життя – найбільша цінність господарства, і його збереження та духовне вдосконалення – основна мета господарства;
- антидогматична трактує філософію господарства як відкриту для подальших побудов та нових підходів [7].

Філософія господарства не є міждисциплінарним синтезом філософії та економічної теорії, хоча без філософії економіка обійтися не може, оскільки філософія допомагає їй долати онтологічну недостатність, обумовлену обмеженістю економічного життя. Філософія господарства дає синтетичне знання з можливістю виявлення точок перетину філософського, економічного, правового, психологічного, соціологічного та інших видів знання. Практична філософія розглядає економічне життя суспільства як процес діяльності людей у часо-просторовому вимірі, який формує соціально-духовні якості та властивості предметів, що включаються в економічну діяльність. Людина виступає в цьому процесі як носій, суб'єкт діяльнісних сил, який має можливості застосовувати їх для вирішення життєвих завдань.

Сам господарський процес слід розглядати як єдність двох начал – свободи та необхідності, які виключають одне одного, якщо розглядати їх окремо. Забезпечення матеріальних потреб задля життя є лише первісним та необхідним у феномені людського господарювання. Визнаючи ідеальні потреби, дослідники проблем філософії господарства С. М. Булгаков, Ю. М. Осіпов вказують на вищу потребу людини – потребу світотворення, творчої самореалізації. С. М. Булгаков зазначав, що саме в творчості, світоперетворенні має свій вираз свобода [7]. Усвідомлена здатність до праці є вираженням свободи як основи творчого процесу.

Концепція предметної самореалізації людини за К. Марксом, є виявом людської діяльності як взаємовідношення суб'єкта та світу, що його оточує, в якому він відтворює себе. Діяльність людини, що «спрямована на благо» дозволяє розвивати в собі здатності та таланти, сприяє відтворенню їх у виробленому предметі, який містить у собі міру досягнутого людиною матеріального та духовного процесу [3].

Якщо господарство розглядати як творчу са-

моралізацію, то воно постає як явище духовного життя. Надання такого статусу сприяє зміні господарчого світогляду, формуванню нового бачення місця та ролі особистості у господарських взаємовідносинах, у ставленні до навколишнього середовища. Усвідомлення себе як частини природи, дбайливе ставлення до оточуючої природи – є реальним виявом не лише культури та гуманності, але й запорукою раціонального освоєння світу. Тому визначення ефективності господарської діяльності повинне здійснюватися не лише з точки зору мінімізації витрат при незмінній кількості та якості виготовленої продукції, але й з позиції дотримання принципів ноосферного господарювання – свободи та особистого.

Принципи гармонійного співіснування людини та світу завжди були предметом розгляду мислителів як минулого, так і сучасності. Філософи Стародавньої Греції і Риму (Зенон, Сенека) найважливішою соціальною нормою поведінки людини вважали гармонію з навколишнім світом. Сократ, доповнюючи принцип «жити у згоді із природою» поняттям «у згоді із власною природою», зазначав на необхідності займатися моральним піднесенням розуму, до гармонійного поєднання знання та моральності, утворюючи вищу, на його погляд, добродієність – мудрість [2]. Німецький філософ Г. В. Лейбніц вважав, що лише в гармонії має діяти могутній розум, перетворюючи природу (теорія монадності, яка зустрічається в даосизмі й проголошує, що весь світ складається з монад – першоелементів буття, та свідчить про єдність людини з природою і Космосом). Представники реформаторської педагогіки кінця XIX – поч. XX століття одним з пріоритетних напрямів діяльності вважали формування особистості, яка спроможна гармонійно взаємодіяти із суспільством та природою. Пізнання та «усвідомлення власної людяності», здатність приймати усвідомлені рішення, брати на себе відповідальність за їх наслідки – такою була мета діяльності школи М. Монтесорі. На думку російського вченого В. Соловйова, людство неможливе без морального ставлення до природи, без відповідальності за її майбутнє.

Лише в XX столітті стало очевидним, що негативні наслідки науково-технічного прогресу переважають позитивні зрушення, які зроблені людством у ході еволюції. Взаємовідносини людини, суспільства і природи почали набувати проблемного характеру, призводячи до кризових явищ в усіх без винятку сферах людської жит-

тєдіяльності. «Справжня проблема людського виду на цій стадії еволюції полягає в тому, що він нездатний у культурному відношенні йти в ногу й повністю пристосуватися до тих змін, які ж сам і вніс у цей світ», – заявив від імені членів Римського клубу А. Печчії, і зазначив: «...у зв'язку з цим головним завданням людства є вдосконалення своєї якості, тобто людської культури всередині його самого...» [6]. Таким чином, в II половині XX століття людство усвідомило провідну роль моральності особистості у збереженні світу, значення моральних норм як запоруки гармонійного існування природи й суспільства.

Будучи частиною природи, людство повинне дійти до усвідомлення себе як складової частини суспільства, яка також потерпає від руйнівної сили, створеної нею ж самою, якщо вона порушує закони природи, закони гармонійного співіснування людства. «Людство підійшло до тієї межі, коли все залежить від самої особистості, і тільки від неї. І тому суспільство повинно допомогти формуванню нової людини, яка б мала такі основні якості: бути Людиною, мати любов та повагу до всіх форм і проявів життя, що поєднується зі здатністю до критичного, реалістичного мислення та глибоко осмисленої практичної дії», – стверджує Е. Фромм [8]. Розроблені В. І. Вернадським [1] ідеї ноосферної концепції сприяють формуванню особистості, яка усвідомлюючи себе частиною всесвіту, ставить духовні інтереси понад споживацькі, яка здатна нести відповідальність за вчинки перед суспільством і природою. Формування свідомості особистості неможливе без розуміння своєї причетності до природи та соціуму як її складника, без прагнення до формування в собі особистісної відповідальності за ноосферу як середовище, і як продукт людської життєдіяльності, а також без усвідомлення себе як суб'єкта, що творить ноосферу, розумно використовує, береже й відтворює її [4].

Ідея гармонізації буття, яка ґрунтується на вищих цінностях добра, істини, краси і справедливості, маючи гуманістичну спрямованість, тісно пов'язана з усіма сторонами і відносинами життя й впливає на свідомість у сфері господарства. Враховуючи те, що господарська свідомість пов'язана з процесами творення, а не руйнування, вона поступово трансформується в напрямку усвідомлення вищих цінностей людства на основі єднання кожного окремого індивіда та Універсуму.

Розуміння господарства як творчості, що дає місце свободі, приводить до проблем господарської етики. Мораль тісно пов'язана з відповідними типами господарської свідомості. Ринкові відносини неможливі без етики, адже довготривалі партнерські стосунки є запорукою ведення успішної економічної діяльності, а їх існування можливе лише за умов дотримання моральних чеснот. Проблема співвідношення етичних норм та приватного інтересу є наразі доволі актуальною, адже без дотримання економічної етики економіка виявляється сама неспроможною вирішити свої проблеми.

Розвиток підприємництва спонукає до виникнення нових моральних норм, етичних законів, адже отримання прибутку – це не лише одномоментна дія, обмежена короткостроковими зобов'язаннями, а зацікавленість у постійному партнерстві. Моральні принципи поведінки вимагають від підприємця враховувати інтереси інших на рівні зі своїми, підвищення відповідальності за результати своєї діяльності, дотримання етичних норм не лише при оформленні ділових операцій, а й перед соціумом. Тому сумлінне їх виконання стає необхідністю, яка викликана часом і суспільно-економічними відносинами. Зрозумілим стає твердження «етичним бути вигідно». Для регулювання етичного боку діяльності компаній на Заході активно розробляються кодекси корпоративної етики, впроваджуються «Принципи бізнесу» (1989 р.), принципи глобальної корпоративної відповідальності – сім принципів ведення бізнесу Ко (1994 р.), глобальний пакт ООН – 9 принципів, які рекомендовані для транснаціональних компаній (2000 р.). Усе це є спробою виробити єдиний кодекс поведінки підприємців.

За умов ринкової економіки релігія, вбираючи в себе багатотисячолітню традиційну систему культурних цінностей, здатна інтегрувати нормативні цінності у суспільство, що відображається й на господарській діяльності; створює систему внутрішніх мотивацій дій як окремо взятої особи, так і суспільства в цілому. Релігійні морально-етичні норми – це широкий спектр цінностей і ціннісних орієнтацій, які сприяють утвердженню у міжлюдських стосунках гуманних начал: доброти, справедливості, терпимості, щирості, сумлінності, власної гідності, взаємоповаги; які формують розуміння праці не лише як засобу збагачення, забезпечення матеріального достатку, а також як способу самореалізації людини, розвитку її здібностей, волі, характеру, як неви-

черпного джерела натхнення, творення, що дає можливість дарувати щастя не лише собі, а й рідним, близьким. Доброта і терпимість, щирість та сумлінність формують такі ціннісні якості особистості як відповідальність за свої дії, готовність допомагати іншим, поступаючись своїми інтересами. Моральні норми дають людині шанс досягнення гармонії життя, що виражається спокоем і злагодою з оточуючим світом, забезпечуючи духовну стійкість, рівновагу і впевненість у собі, що є запорукою успішного ведення економічної діяльності.

Висновок. Становлення стосунків співпраці, чесної та відкритої конкуренції між людьми, налагодження довготривалих партнерських стосунків, орієнтація на справжні культурні цінності, розуміння місця та ролі кожного локального господарства як органічної частини світового господарства сприяє тривалій ефективній господарській діяльності та збереженню світової цивілізації. Тож на сучасному етапі розвитку необхідне нове осмислення розуміння сенсу господарства, взаємин людини та природи, можливостей розвитку науково-технічного прогресу та його впливу на навколишнє середовище, особливої ролі етичних заборон та екологічних імперативів [5].

Визначення соціально-економічних, політичних і духовно-культурних перспектив України робить актуальним розробку проблем філософії господарства. Зарубіжні моделі господарського розвитку, які пропонуються зараз для нашої країни, не приживаються і не пояснюють процесів, що відбуваються, оскільки розраховані на господарство з іншим устроєм. Маючи свою систему господарювання, свій менталітет господарюючих суб'єктів, успішне функціонування нашого господарства має бути органічно пов'язане з українською дійсністю. Починаючись з рівня окремого індивіда, саме господарство не повинне ототожнюватися тільки з якою-небудь однією стороною життя і обмежуватися жорсткими рамками, оскільки, насправді, воно і простягає свої межі далеко за територію окремої країни або навіть групи країн. Людина повинна продовжити творіння світу, і для того, щоб її дії не привели до катастрофи, необхідно зрозуміти суть господарства та основні напрями розвитку людства, а також взяти до уваги, що «людина є природною складовою біосфери», що виникнувши в результаті її еволюції, на неї, як і на всі живі види, поширюються закони розвитку біосфери.

Стабільний розвиток господарства не можливий без його гуманізації, без становлення ноосферної свідомості, дотримання морально-етичних норм, важливе значення у формуванні яких має освіта. Гуманістичний світогляд, що ґрунтується на особистісному ставленні до світу та діалогічному мисленні, сприяє формуванню глобального мислення та загальнолюдської свідомості, дозволяючи долати обмеженість

людської свідомості, сприяє створенню відчуття належності до спільноти, причетності до Універсуму, є основою вільного вибору. Освіта як засіб передачі знань, досвіду та культури наступним поколінням здатна забезпечити формування гармонійної людини, яка зможе в умовах глобальної кризи взаємодіяти з іншими, природою, і, врешті решт, – для виживання людства в сучасних умовах.

Список використаної літератури

1. Вернадский В. И. Несколько слов о ноосфере //Философские мысли натуралиста. – М.: Наука, 1991. – С. 503-512.
2. Гуманистические воспитательные системы : вчера и сегодня (в описаниях их авторов и последователей / (Ред. сост.: Е. И. Соколова). – М.: Пед. общ-во России, 1998. – 336 с.
3. Маслікова І. І. Деміфологізація економічної логіки. Господарство як сфера самореалізації людини.- <http://newacropolis.org.ua/ru/study/conference/?thesis=4945>.
4. Мудрик А. В. Социальная педагогика: учебное пособие для студентов педагогических вузов / А. В. Мудрик.– М.: Академия, 2003. – 200 с.
5. Нечипорук Л. І. Формування ноосферної свідомості особистості як основи соціо-природної стабільності суспільства: Наукові записки РДГУ// Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету «Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти». – Випуск 40. – С.21-24.
6. Печчеи А. Человеческие качества / Аурелио Печчеи – М.: Прогресс, 1997. – 302 с.
7. Тутов Л. А. Философия хозяйства: предмет и методы исследования: Дис. д-ра филос. наук: 09.00.01/ Леонид Арнольдович Тутов. – Иваново, 2005.- 324 с.
8. Фромм Э. Иметь или быть / Эрих Фром – М.: Прогресс, 1990. – 314 с.